

Cümhuriyyət dövründə mədəniyyət

(əvvəli 2 və 4 sentyabr tarixli saylarımızda)

Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin dediyi kimi, əhli-qələmə gerek olan “Dil azadlığı, qələm azadlığı” nəşib olmuşdu. Ölkədə müstəqil dövlətçilik ənənələrinin dirçəlməsi və xalqın təfəkküründə baş verən oyanış şəraitində “ədəbiyyatın millətin qəlbinə milliyyət və istiqlal toxumu saçan bir əməl olduğunu, yüksək qiymətləndirən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1919-cu ildə “Azərbaycan” qəzetində təcrübəli və gənc yazıçılara müraciətlə yazırdı:

“Ey millətin lisanül-qeybi olan şairlər, ədiblər! Millətin əməllərini, ülvî niyyət və məqsədlərini oxşayınız, kəndisinə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hüriyyət eşqi təlqin ediniz”.

Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi açıqfikirli ziyalıların irəli sürdüyü “Türkləşmə, islamlaşma və müasirləşmə” ideyasının azərbaycançılıq təlimi ilə qovuşması ədəbi hərəkatı tam müstəqillik ideyası uğrunda mübarizəyə yönəltdir. Bu da ədəbi mühitdə böyük canlanmaya səbəb olurdu.

Təcrübəli sənətkar əhli-qələmlər - Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Əlabbas Müznib istiqlal dövrü ədəbiyyatının geniş vüsət tapmış poetik janrında günün tələbi ilə ahəngdar səsləşən əsərlərlə çıxış edirdilər.

Məhəmməd Hadi “Şühədayi-hüriyyətimizin ərвахına ithaf”, “Əsgərlərimizə, könüllülərimizə”, “Məfkureyi-aliyyəmizə” (“Azərbaycan dövləti—növzadımıza”), “Baharın ilhamları və ictimai rəmzləri” və digər şeirlərində Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını alqışlayır, yurddaşlarını istiqlalın qorunmasına çağırır, milli intibah ovqatını tərənnüm edirdi.

İstiqlal amalları, milli birlik, vətən sevgisi motivləri Abdulla Şaiqin “Arazdan Turana”, “Yeni ay doğarkən”, “Türk ədəmi-mərkəziyyət firqəsi” şeirlərində tərənnüm olunurdu.

Gənc şair Cəfər Cabbarlı vətən, vətən atributlarına vurğunluqla fəlsəfi-rəmzi tarixi mənasını açmaqla “Sevdiyim”, “Sevimli ölkəm”, “Salam” və sair şeirlərində olduğu kimi türkçülük, turançılıq ideyalarını təbliğ edirdi:

Bu göy boya göy moğoldan qalmış bir türk nişanı,

Bir türk oğlu olmalı.

Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan inamı, ürkələrə dolmalı.

Al boya da azadlığın, təməddünün gümanı,

Mədəniyyət bulmalı.

Səkkiz guşə bu ulduz da səkkiz hərflı “Od yurdu”.

Əsrətin gecəsindən fürsət bulmuş quş kimi Səhərlərə uçmuşdur.

Bu hilal da türk bilgisi, düzgün sevgi nişanı, Yurdumuzu qucmuşdur.

“Bu dövr poeziyasında “Cümhuriyyət şairi Əhməd Cavadın səsi daha gür eşidilirdi. Əhməd Cavadın həyat və yaradıcılığının ən parlaq və ən məhsuldar dövrü XX əsrin əvvəllərinə... Azərbaycan Cümhuriyyəti bərqərar olduğu vaxta təsadüf edir”. (“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti” (2 cildə) I c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2014, səh. 81).

Əhməd Cavad gənclik illərindən ömrünü vətənin və xalqın azadlığı uğrunda mübarizə işinə həsr etmişdir. O, 1914-cü ildə 22 yaşında ikən həmyaşıdı Abdulla Şaiqlə Qafqaz könüllüləri arasında Türkiyə ordusu tərkibində əldə silah işğalçı rus-erməni hərbi qüvvələrinə qarşı vuruşmuşdur.

1914-1915-ci illərdə rus qoşunları işğal etdiyi Qars və Ərdahanla erməni silahlı quldur dəstələrinin türk kəndlərini talayıb, əhalinin qətləmini təşkil etməsi, vilayətləri xarabazara çevirməsi nəticəsində yüz minlərlə qaçqınlar, yetim sahibsiz uşaqlar evsiz-eşiksiz, səfil, aclığa məruz qalmışdı. Bu ağır günlərdə Əhməd Cavad “Azərbaycan xeyriyyə cəmiyyəti”ndə türk qaçqınlarına “qardaşlıq yardımı” missiyasını yerinə yetirirdi. 1915-ci ildə Qars vilayətində Əhməd Cavad “Nə gördümsə” şeirində ürək ağrısı ilə yazırdı:

Getdim gördüm dost elində

Nə bir səs var, nə bir layla.

Sordum qərrib minarədən:

“Axşam olmuş, əzan hanı?”

Bayquş qonmuş mənbərlərə

Deyən hanı? Duyan hanı?”

Yaxın dost olduğu Nuru Paşanın ordusunda Bakının azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə Əhməd Cavad fədakarlıqla döyüşmüşdür.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəni-maarif quruculuğunda, Bakı Dövlət Darülfünunun yaradılmasında fəal çalışmış, ali məktəblər üçün ilk “Türk dilinin sərfi və nəhvi” (1919) dərsliyini yazmışdır.

Əhməd Cavad Cümhuriyyətin mücahid şairi idi. Onun vətənə, xalqa məhəbbətlə dolu ürəyi Cümhuriyyət ələmində baş verən ictimai-siyasi hadisələrin nəbzi ilə birgə döyünürdü.

Milli oyanış, xalq hərəkatı, türk birliyi, adət-ənənələr, tarixi yaddaşa qayıdış kimi dəyərlər onun şeirlərində toxunduğu əsas mövzular idi. Onun “Elin bayrağı”, “Yol ver türkün bayrağına”, “Azərbaycan marşı”, “Marş” şeirlərində Xalq Cümhuriyyətinin dövlət rəmzi üçrəngli bayraq tərənnüm olunurdu. “İngilis”, “Gəlmə”, “Ey əsgər” şeirlərində isə düşməne nifrət, xilaskar türk ordusuna məhəbbət təlqin edilirli. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin “Himni” Əhməd Cavadın və Üzeyir Hacıbəylinin birgə yaradıcılığının yadıgarıdır.

Əhməd Cavadın “Qoşmalar” (1916), “Dalğa” (1919) topluslarında onun Azərbaycan milli istiqlalını, xalqın azadlıq uğrunda inadlı mübarizəsi-

ni, türkçülük və azərbaycançılıq məfkuresini təbliğ edən, öz orijinallığı, bədii emosional təsir gücü ilə oxucularda böyük ruh yüksəkliyi oyadan siyasi lirik şeirləri toplanmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Əhməd Cavadın ictimai-siyasi fəaliyyətini, zəngin poetik yaradıcılığını yüksək qiymətləndirirdi. “Belə ki, M.Ə.Rəsulzadə həтта Azərbaycandan getdikdən sonrakı illərdə yazdığı bir çox məqalə və kitablarında Əhməd Cavadın yaradıcılığına dönə-dönə müraciət etmiş, şeirlərini təhlil edərək, onların “çağdaş ədəbiyyat” tariximizdə yüksək yer və mövqe tutduğunu göstərmişdir (Orada, səh. 329).

Əhməd Cavad 1920-ci il aprelin 6-da “Ağlıyrdım, gülürəm”, “Gəlmə” şeirlərində öncədən azadlığı, istiqlalı təhdid edən “şimal yelinə”, “dağları bürüyən dumanə” — təhlükəyə qarşı xalqı “ölüm-dirim” mübarizəsinə hazır olmağa çağırırdı.

Əhməd Cavad ömrünün axırınadək idealına sədaqətlə xidmət etdi. 1920-1937-ci illərdə yazdığı “Göy göl” (1925), “Səsli qız” (1928) və bir sıra rəmzi xarakterli poetik əsərlərinə görə, dönə-dönə həbs edilən, incidilən şair əqidesindən dönmədi. 1924-cü ildə həbsxanada yazdığı “Ay ellər” şeirində şair yaz mövsümü yurduna xəzan düşdüyünü, gül-çiçəyin tez solduğunu, əlləri bağlı olduğu üçün bu dərdini yazı bilmədiyindən ellərə üz tutub fəryad qoparırdı.

Əhməd Cavad öz idealları, əməlləri ilə bu gün də yaşayır. Cümhuriyyətin 100 illik yubileyində hər yerdə xatirəsi ehtiramla yad edilir.

Cümhuriyyətin insanlara bəxş etdiyi azadlıq və istiqlaliyyət bütün ictimai sahələrdə olduğu kimi, ədəbi mühitdə də canlanma, oyanış yaratmışdı. Milli dövlət qayğısı ilə 1919-cu il avqustun 26-da ədəbi qüvvələrin “yaşıl qələm” ədəbi birliyi təşkil olundu. Beləliklə, günün tələbinə uyğun olan çevik janrlarda - poeziya və publisistika janrında əsərlər intişar tapdı, formalaşdı, milli istiqlal ideallarının qalib gəldiyi dövrün - Cümhuriyyət dövrünün tribunasına çevrildi. Cümhuriyyət dövrü yaranan poeziya və publisistika milli istiqlal ideallarının qorunub saxlanması uğrunda mübarizədə böyük səfərbəredici təsir göstərdi.

Əlabbas Müznib, Balaqardaş Mürşid, Davud, Ümmügülüm, Əli Şövgi, Ümid Gəncəli, Əli Yusif kimi istedadlı gənclər istiqlal poeziyasını orijinal əsərləri ilə zənginləşdirdilər.

Milli istiqlalın qorunmasına çağırış ruhu Ə.Müznibin “Azərbaycan”, B.Mürşidin “Əsgər” silsilə şeirləri, Davudun “Əsgər şerqisi”, “Azərbaycan ordusuna”, “Bir əsgərin dilindən”, Ümmügülümün “Əsgər anasına”, “Bir mayıs günündə”, Ə.Şövgünün “Azərbaycana”, Ü.Gəncəlinin “Azərbaycan vətən şerqisi”, Ə.Yusifin “Bayraq”, “Azərbaycanlıya” şeirlərində güclü idi (Orada, səh. 83).

Gənc istedadlı şair Əli Yusif şeirlərinin birində yazırdı:

Ey vətəndaş, bu gün sənin taleyinə

Bir əbədi sönməyəcək ulduz doğur.

...Bundan sonra Azərbaycan ölkəsində,

Azadlığın, istiqlalın kölgəsində

Sənin dexti bir müqəddəs vətənin var,

Bayrağın var, buludlardan uca qalxar!

* * *

Cümhuriyyət dövrü ədəbi hərəkatın bütün sahələrində dirçəliş yaranmışdı.

“Azərbaycan”, “Açıq söz”, “Müsəvat”, “Bəsirət”, “İstiqlal” və digər qəzetlərdə, həmçinin “Ovraqı-nəfisə”, “Qurtuluş” jurnal səhifələrində azərbaycançılıq məfkurəsi ilə süslənən, dövrün tələbinə tam cavab verən, müasir ədəbi-bədii, elmi-publisist əsərlərdə ölkənin qaynar ictimai həyatında baş verən siyasi hadisələrə operativ münasibət bildirilirdi.

Quruculuq illərində intibahın keşiyində duran, öz prinsipial mövqeyi ilə seçilən gənc publisistlər xalqın özünüdərk prosesini, birliyini, mübarizə əzmini gücləndirməyə çalışır, əhalini ayıq, mətin olmağa, qazanılan nailiyyəti qorumağa çağırırdılar.

Məlum olduğu kimi, Cümhuriyyətin fəaliyyəti dövründə düşmə qüvvələrin təxribatı, soyqırımı və hücumu təhlükəsinə məruz qalmışdı. Bu gərgin şəraitdə publisistika Cümhuriyyət mətbuatının ən kəsərli ideoloji mübarizə silahına çevrilmişdi. Milli mətbuat səhifələrində dərc olunan publisistik yazılarda milli müstəqilliyin qorunub saxlanması, milli ordunun yaranması, ölkədə demokratik parlament seçkiləri və islahatların keçirilməsi, bolşevik və Denikin təhlükəsinin dəf edilməsi, Qarabağda erməni millətçilərinin törətdiyi müharibə yanğınının söndürülməsi, ölkədə daxilindəki təfriqçilik, Bakı nefti uğrunda xarici imperialistlərin didişməsi və s. məsələlərə toxunulurdu.

1918-1919-cu illərdə milli publisistika ideya-mövzu cəhətdən yeni keyfiyyətlər kəsb etmişdi: dolğun, məzmunlu, kəsərli idi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan paytaxtı”, Üzeyir Hacıbəylinin “İstiqlal və isticbal ümidi”, “Qara təhlükə”, “Səddi-İsgəndər”, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin “Türk millətinə xitab”, “Ermənilər və biz” tarixi-publisistik yazıları milli publisistikanın ən dəyərli nümunələri idi.

Görkəmli alimlər, eləcə də C.Hacıbəyli, H.Mirzəcamalov, F.Ağazadə, Ə.Müznib kimi publisistlər mətbuatda dərc etdirdikləri külli miqdarda operativ, aktual yazılarda ictimai-siyasi məsələlərə vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşırdılar. Onların səfərbəredici, mübariz ruhlu, döyüşkən publisistikasında milli həmrəylik, milli çağırış, vətənə, millətə sevgi, tarixi qəhrəmanlıq ənənələri, milli özünüdərk, milli azadlıq amalı və sair məəvi dəyərlər təbliğ olunurdu.

Cümhuriyyət dövrünün ictimai-siyasi, milli-mənəvi problemlərini sənətə gətirən, yeni quruluşun tələblərinə cavab verən ənənəvi ailə-mişət və tarixi mövzularda yazılan bədii əsərlər də ədəbi hərəkatı canlandırırdı.

Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Abdulla Şaiq, Ağababa Yusifzadə, Seyid Hüseyn, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı öz əsərlərində yeni quruluşun problemlərinə nüfuz edir, vətənin, millətin taleyi ilə bağlı ən ümdə problemlərə toxunur, ədəbi mühitə yeni nəfəs gətirirdilər.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança”, “Anamın kitabı”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Şair”, Abdulla Şaiqin “Əsrimizin qəhrəmanları”, Ağababa Yusifzadənin “Sınıq qanad”, Seyid Hüseynin “Həzin bir xatirə. İsmailiyyə”, İsa Aşurbəylinin “Azərbaycan”, Hüseyn Cavidin “İblis”, Cəfər Cabbarlının “Ədirnə fəthi” və “Trablis müharibəsi” kimi yeni quruluşun, mürəkkəb ictimai-siyasi durumun problemləri ilə səsləşən dəyərli əsərləri milli ədəbiyyatımızda yeni mərhələni səciyyələndirir.

* * *

Azərbaycanda milli teatr, opera sənəti, təsviri sənət və memarlıq Xalq Cümhuriyyəti dövründə təşəkkül tapmışdır. Belə ki, teatrın ictimai-tərbiyəvi məktəb olması, ictimai fikrə böyük təsir gücünü nəzərə alan hökumət şəhər və qəzalarda perəkəndə teatr truppasının öz işlərini təşkil etməsinə və canlandırmasına kömək etdi. Eyni zamanda Milli teatrın yaranmasına rəvac verdi.

1918-ci il noyabrın 4-də Milli teatr öz fəaliyyətinə Nəriman Nərimanovun “Nadir şah” tarixi faciəsinin tamaşası ilə başladı (Orada, səh. 90).

Milli teatrın repertuarına Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı və dünya klassiklərinin dram əsərləri daxil edilmişdi. Mirzəbəla Məmmədzadənin “Bakı uğrunda müharibə”, İsa bəy Aşurbəyovun “Azərbaycan”, Cəfər Cabbarlının “Bakı müharibəsi”, “Ədirnə fəthi” kimi milli azadlıq mübarizəsinə əks etdirən vətənpərvərlik ruhlu səhnə əsərləri repertuarda möhkəm yer tutmuşdu.

Azərbaycan teatrının ustadları Hüseyn Ərəblinski, Mirzəğa Əliyev, Sıdqi Ruhulla, Mir Seyfəddin Kırmanşanlı, Mustafə Mərdanov, İbrahim İsfahanlı Bakı, Tbilisi, Naxçıvan şəhərlərində və qəzalarda fəaliyyət göstərən teatr truppaları, aktyor və rejissorları ilə sıx əlaqə saxlayır, görüşür, bəzən onların tamaşalarında birgə çıxış edir, beləliklə, teatr sənətinin inkişafına çalışırdılar.

Azərbaycan teatr kollektivi qonşu ölkələrin incəsənət xadimləri ilə yaradıcılıq əlaqələri saxlayır, qastrol səfərlərinə də çıxırdı.

“Hacıbəyli qardaşları” teatr truppası Qafqazın bir sıra şəhərlərində, İranda (Rəşt, Ənzəli şəhərlərində) teatr tamaşaları göstərirdi.

Naxçıvan və Tiflisdəki Azərbaycan teatr kollektivinin Təbriz və İstanbul qastrol səfərləri böyük uğurla başa çatırdı. Türkiyə mətbuatı təqdirəci məqalələrin birində yazırdı: “Qafqazın zəngin səhnələrində tamaşalar verməyə almış aktyorlar qətiyyənl Avropanı yamsılamadan, öz milli xəzinələrindən götürülmüş və bizim ruhumuza tamamilə uyğun olan tamaşalar verir”.

Azərbaycanın ilk milli operası Cümhuriyyət dövrü yarandı. Milli musiqi tarixində - 1908-ci il yanvarın 12-də Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operası da teatr səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdu. Musiqili komediya janrının da yaradıcısı Üzeyir Hacıbəyli olmuşdur. O, 1919-cu ildə “Azərbaycan” adlı xoreografik əsərlərini bəstələmişdir ki, bu da professional milli baletimizin ilkidir.

Milli musiqi janrının yaradıcılarından biri olan Müslüm Maqomayevin klassik “Şah İsmayıl” operası da Cümhuriyyət dövründə tamaşaya qoyulmuşdur.

Azərbaycanda musiqi-konsert həyatında da canlanma yaranmışdı. Bakıda vaxtaşırı təşkil olunan “Türk gecələri” konsertləri azərbaycançılıq, milli ruh və türk xalqlarının tarixi varislilik ənənələrinin təbliğinə xidmət edirdi. Bu tədbirdə epizodik tamaşaların göstərilməsi, türk, tatar və Azərbaycan xalqlarının etnoqrafiya və məişət sərgilərinin nümayişi də maraq doğururdu.

Cümhuriyyət dövründə cəmiyyətdə inqilabi fəallıq, xoş ovqat, müstəqilliyin oyatdığı demokratik meyillər dirçəliş yaratmışdı. Bu şəraitdə xalq xanəndələri, el aşıqları öz səsi və sənəti ilə el şənliklərində, bayram məclislərində, toylarda xalqa xidmət edirdilər.

Onların repertuarında “Koroğlu”, Səttərxan, Qaçaq Nəbi xalq mahnıları, tarixi qəhrəmanlıq qürurunu ifadə edən melodiylar başlıca yer tuturdu.

Üzeyir Hacıbəyli xalqın vətənpərvərlik ruhunu, milli qürurunu tərənnüm edən “Azərbaycan marşı”nı (sözləri Əhməd Cavadındır) belə bir vaxtda bəstələmişdi. Məlumdur ki, Üzeyir Hacıbəylinin Cümhuriyyət dövründə bəstələdiyi, milli qürur oyadan təsirli “Azərbaycan marşı” 1922-ci il mayın 27-də Azərbaycan Dövlət himni kimi qəbul olunmuşdur.

Milli mədəniyyətin şöhrətini mütərəqqi dünya mədəni ələmində bərqərar etmək üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti 1919-cu il sentyabr ayının 1-də yüz nəfər istedadlı, gənc azərbaycanlı balasını Avropanın ali məktəblərinə təhsil almağa yola salmışdı. Onların alacaq-ları ixtisaslar milli-mədəni quruculuğun bütün sahələrini əhatə edirdi.

Teymur ƏHMƏDOV,
“Respublika”.